

NÉHÁNY SZÓ A KÉSŐ ANTIK POGÁNY VALLÁSGYAKORLATRÓL. A GYŐZELMES KERESZTÉNY HIT ÉS AZ UTÓVÉDHARCÁT VÍVÓ POGÁNY VALLÁS KÜZDELME

SCHILLER VERA

ABSTRACT

The struggle between Christianity getting the upper hand, and pagan religions losing ground

This study deals with the events in three major centers of anti-Christian strongholds, viz. Alexandria, Athens, and Rome. The Mouseion of Alexandria became a model of religious syncretism, even more so after patriarch Theophilus had ordered to demolish the temple of Serapis, following the orders of I. Theodosius to suppress and ban pagan cults in the year 392. The Greek female philosopher Hypatia fell victim to a skirmish around this issue in 415 AD. However, the venerated professors of the Alexandria school of thought kept on struggling for the ancient religion as a semisecret society. Neoplatonic philosophers, professors of the Athenian Academy openly announced themselves as followers of the Greek religion. Pamprepus, a professor of the Academy turned against the Byzantine emperor Zeno, and reinstalled the cult of pagan gods in the territory where the usurper Leontius gained power in AD 484. Eventually Justinian I closed the Academy, but the professors were not compelled to convert to Christianity. In Rome, the ancient cults remained active until the 6th century AD, due to senators who maintained their pagan religion. Symmachus (cca 345–402), an urban prefect of Rome, repeatedly requested the reinstatement of the Victoria altar in the Senate; for a short period of time (the rule of emperor Eugenius, 392–394) the altar was in fact restored. The cults were finally ended around 528 by a law of Justinian. Between the two major dates (the first council of Nicaea, convoked by Constantinus I in 325, and Justinian's closing of the Athenian Academy in 529), the two religious beliefs were in a state of war with each other. The present study gives an analysis of these events.

Tanulmányom azt az időszakot veszi témájául, amelynek kezdetekor Konstantinos összehívja Nikeában az első egyetemes zsinatot i. sz. 325-ben, és amelynek befejezésekor Iustinianos rendelete lehetetlenné teszi az athéni Akadémia működését i. sz. 529-ben. Ebben az időszakban még küzd létéért a pogány életérzés. Ez a tanulmány a pogány kultuszok utóvédharcát ismerteti, Alexandriát, tágabb értelemben Egyiptomot állítva középpontba.

Alexandria Egyiptom fővárosa, ahol Egyiptom görögül beszélő, egyiptomi nyelven nem értő uralkodói laknak, attól kezdve, hogy i. e. 305-ben Memphisben ősi szokás szerint fáraóvá koronáztatta magát Ptolemaios Sótérként az első makedón uralkodó, és ahová Alexandros múmiáját is átszállították, amely síremlékbe Septimius Severus (i. sz. 193–211) – Dio Cassius és a *Souda*-lexikon szövege szerint – a szent helyekről összeszedetett titkos adatokat tartalmazó könyveket bezáratta, hogy többé senki se láthassa se Alexandros testét, se a könyvekben leírtakat.¹

Itt alapította meg Ptolemaios Sótér a hellenisztikus tudományt összefoglaló Mouseiont és a hozzá tartozó könyvtárt. Egy sétakert, egy exedra (csarnok vagy terem) tartozott hozzá és egy nagy lakóhelyiség a tanároknak és diákoknak. Az intézménynek közös jövedelmei voltak, és vezetőjét (a ἱερεὺς-t vagy ἐπιστάτην-t) az egyiptomi királyok, nyomukban pedig a római császárok nevezték ki.² A Ptolemaiosok uralma idején a Mouseion vezetője a fáraó fiának, a trón várományosának nevelője. Maga a Mouseion intellektuális és tudományos központja az antik világnak, a természettudományok, az astronomia, matematika, orvostudomány, anatomia, geographia, aritmetika, a gépészeti iskola, a filozófia legkiválóbb művelőinek gyülekezőhelye évszázadokon át, ahol a filológusok, grammatikusok, a történelemtudomány művelői, régi mítoszok összevetői tudományos munkásságukon felül még irodalmi műveket is alkotnak.³ A Mouseion első vezetője az ephesosi Zénodotos (i. e. 325–260), a következő a kyrénéi Kallimachos (i. e. 310–235), majd a kyrénéi Eratosthenés következik, akit már III. Ptolemaios Euergetés nevez ki i. e. 235-ben, majd nem mindenki által elfogadott hagyomány szerint Apollonios Rhodios vezeti az intézményt (kb. 295–215), és egyértelmű vélemény szerint lesz ezután vezető Aristophanés Byzantinos (kb. 260–184), majd Aristarchos (cca 217–145). Egy külön dokumentum még további adatokat is közöl az egymást követő vezetőkről.⁴

A római időben Alexandria tudósai a vallási szinkretizmus képviselői, mint ahogy Alexandria már igyekezett előbb, a Ptolemaiosok uralta Egyiptomban is

¹ Dio Cassius: *Historia romana. Reliquiae libri LXXVI.* 13 1–2; *Souda* Σεβήρος Σ 182.

² Strabon: *Geógraphika* XVII. 1, 8 (c. 793–794.)

³ Bouché-Leclercq: *Histoire des Lagides* I. 123–140, 217–231, II. 199–201; Couat: *Le Musée d'Alexandrie sous les premiers Ptolemées*, I, 16–28; Erskine: *Culture and Power in Ptolemaic Egypt*, 38–43; Obenga: *L'Égypte, la Grèce et l'école d'Alexandrie* 137, 143, 144, 150, 152, 156, 161.

⁴ Grenfell – Hunt (eds.): *The Oxyrhynchus Papyri* 10, 1241 col II. p. 102–103.

közvetíteni a két kultúra, az egyiptomi és a görög között. Ugyanis már I. Ptolemaios Sótér fáraóvá koronáztatása után keresi azt az istenséget, amelyet mind a két kultúra elfogad, és amelyet az új Alexandria-központú Egyiptom legfőbb istenének tehet. Ebben a minőségében találja meg a Fekete-tenger melletti Sinopé istenszobrát, aki a hagyomány szerint követeli tőle álmában Alexandriába hozatalát, akit azután az Eumolpida Timotheos és a Sebennytoszi Manetho – a görög és az egyiptomi papok képviselői – egyaránt Sarapisként (egyiptomi részről a meghalt és így Osirisszal egyesült Apisként) ismernek el, és aki a Ptolemaios-dinasztia leginkább tisztelt istensége lesz, miközben természetesen a többi egyiptomi isten tisztelete is megmarad.⁵

A szinkretizmus és az egyiptomi istenek tisztelete mellett nem véletlen, hogy Philostratos, aki Iulia Domna, Septimius Severus császár feleségének kívánságára írja meg a szerinte emberfeletti újpythagoreus filozófusnak, Apollóniosnak életét, hőseit az egyiptomi Próteus isten megtestesülésének látja.⁶

Az i. sz. 325-ben tartott nikaiai zsinat ennek az egymás mellett élésnek nem vett véget. Konstantinos patronálta a kereszténységet, de megőrizte a pogány kultuszokat is.⁷ Iulianos császár (361–363), akit a keresztény egyház a klasszikus vallásra való visszatérése miatt Apostatának nevez, egyik levelében még hangsúlyozza, hogy ő hazája törvényei szerint *pontifex maximus*, μέγας ἀρχιερεὺς,⁸ és egy másikban, amelyikben Arsakést, Armenia satrapáját szólítja fel csatlakozásra a perzsák elleni harchoz, szintén ezt a címét említi elsőként.⁹ (Ő egyébként Athéné Ilias trójai szentélyét, Hektór héraónját és Achilleus érintetlen sírját még császári méltóságának elnyerése előtt 354-ben egy Pegasios nevű püspök vezetésével meglátogatta, akit azután uralma idején a Nap püspökévé nevezett ki.)¹⁰

Gratianus (375–383) volt az, aki 379-ben vagy más számítás szerint 382-ben lemondott a császárok *pontifex maximusi* címéről, amelyet Zósimos szerint a királyok közül Numa vett fel elsőként, és a császárok Octavianus uralma óta egyfolytában viseltek. Gratianus utasítást adott egyben a templomok javainak elkobzásáról is. Az, hogy megvonta Róma ősi kultuszainak támogatását, vagyis elvette a pénzügyi háttér

⁵ Dobrovits: Egyiptom és a hellenizmus 161, 165–168.

⁶ Nestle – Liebig: Geschichte der griechischen Literatur, band 2. p. 71; Kapitánffy – Szepessy: Bevezetés az ógörög irodalom történetébe 212; Besnier: L'empire romain de l'avènement des Sévères au concile de Nicée, 15, 102, 127, 130–131; Croiset – Croiset: Histoire de la littérature grecque II, 762–763; Solmsen: Philostratos 10 RE 20/1, 136–174.

⁷ Salzman: Constantine and the Roman Senate, 40.

⁸ Iuliani imperatoris quae feruntur epistulae: Epistola 62; Chuvin: Chronique des derniers païens, 48.

⁹ Iuliani imperatoris quae feruntur epistulae: Epistola 67.

¹⁰ L'empereur Julien: Oeuvres complètes, Epistulae 79 (78); Chuvin: Chronique des derniers païens, 48; Bury: History of the Roman Empire, vol. I, 367; Pont: Le paysage religieux grec traditionnel, 555–556.

a klasszikus római vallástól, és egyben eltávolította a Victoria-oltárt a római Senatusból, még nem volt közvetlen hatással Egyiptomra,¹¹ hosszú távon azonban igen.

Róma Senatusa Gratianus halálát követően hivatalosan tiltakozott. Quintus Aurelius Symmachus (cca 340–402) *praefectus urbiként* egyetértve Vettius Agorius Praetextatussal (aki ekkor *praefectus praetorio Italiae, Illyrici et Africae*) kéri II. Valentinianustól (375–392) 384-ben,¹² később még 391-ben, 392-ben és azután még 402-ben – ezúttal már Honoriusától (395–423)¹³ –, hogy a Victoria-oltárt állítsák fel ismét a Senatusban, és állítsák vissza a Vesta-collegium privilégiumait.

Ennek előzménye az, hogy amikor II. Konstantius 357-ben Rómába látogatott, a Victoria-oltárt – a győzelmes birodalom jelképét – kivette a Senatus épületéből.¹⁴ (Előzőleg a pogány áldozatokat is betiltotta 352 és 356 között.)¹⁵ A Victoria-oltár azonban azután visszakerült a Senatus épületébe, lehet, hogy még Iulianus uralma idején,¹⁶ vagy később Praetextatus vitette vissza, aki Valentinianus uralma idején (364–375) *praefectus urbiként* állt a város élén, és 367-ben restaurálta és újraszentelte a tanácsadó istenek oszlopcsarnokát, akiket azonosított a várost pártfogoló 12 olymposi istennel.¹⁷

I. Theodosios (379–395) a Senatus kérésére válaszként nemcsak Róma praefectusának tiltja meg a pogány áldozat hivatalos bemutatását és a templomlátogatást 391 februárjában, vagy más számítás szerint 392-ben, de a pogány kultuszok minden

¹¹ Zosimos: *Historia nova* IV 36, 3–5; Ostrogorsky: *A bizánci állam története* 60, 90; Lot: *La fin du monde antique et le début du moyen âge*, 48; Bury: *History of the Roman Empire*, vol. I, 368; Grant: *Róma császárai* 238, 240; David et Lorette: *Histoire de l'Église* 4, 30; Watts: *Hypatia*, 56; Michel d'Annville: *Rome and Imagery in Late Antiquity*, 349; Basic: *Pagan Tomb to Christian Church*, 253; Cameron: *The Last Pagans of Rome*, 50–54; Cameron: *Claudian Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, 237; Lehman: *Religions de l'Antiquité*, 242; Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 63.

¹² Symmachus: *Relationes* III, 1–20; Adamik: *Jeromos és kora*, 226; Grant: *Róma császárai*, 238, 240; Beard – North – Price: *Religions of Rome*, vol. 1, 382, 386; Piganiol: *La chute de l'Empire Romain* 90, 105; Vanyó: *Az ókeresztény egyház és irodalma* 515, 759; Chenault: *Beyond Pagans and Christians*, 46; Michel d'Annville: *Rome and Imagery in Late Antiquity* 346–347, 349–350; Cameron: *The Last Pagans of Rome* 339–340; Bury: *History of the Roman Empire* vol. I, 368; Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 64.

¹³ Adamik: *Római irodalom a késő császárkorban* 211–213; Bury: *History of the Roman Empire*, vol I, 368.

¹⁴ Sággy: *Versek és vértanúk* 22; Michel d'Annville: *Rome and Imagery in Late Antiquity* 345–346; Basic: *Pagan Tomb to Christian Church*, 252–253.

¹⁵ Sággy: *Isten barátai*, 140–141; Lehman: *Religions de l'Antiquité*, 241.

¹⁶ Basic: *Pagan Tomb to Christian Church*, 253.

¹⁷ Lehman: *Religions de l'Antiquité*, 241–242.

formáját is betiltatja a legszigorúbb büntetés terhe mellett,¹⁸ és hivatalosan véget vet az olympiai játékoknak is 393-ban vagy 394-ben.¹⁹

Itáliában ezt a folyamatot megszakítja 392-ben Eugenius uralma, aki restaurálja a pogány kultuszokat, amikor is Symmachus és Virius Nikomachus Flavianus *praefectus praetorio* visszavitte a Senatusba a Victoria-oltárt tradicionális ceremónia közepette.²⁰ Azután azonban Theodosios őt 394-ben legyőzte és kivégezte, vagy öngyilkosságba kergette,²¹ és a Victoria-oltárt ismét eltávolíttatta, miközben erőteljesen vontatja vissza Eugenius pogány kultuszra vonatkozó utasításait. Zósimos szavai szerint tiltották az antik tradíciókat, az ősi kultuszokat.²²

Zósimos arról is hírt ad, hogy amikor ezután a császár bevonul ebben az évben Rómába, és akadályozza az ősi kultuszok elvégzését, akkor Seréna, Theodosios fivérének lánya, Stilichónak, Honorius jövődő apósának felesége behatol az Istenek Anyjának szentélyébe, és magára ölti Rhea szobrának ékszerait. Erre az ősi kultuszok ellen irányuló szentségtörésre válaszul megátkozza őt egy ezt megfigyelő Vesta-papnő. Szavai szerint erre a szentségtörésre csak az lehetne méltó büntetés, ha őt magát, férjét és gyermekeit is megölnék. Ennek következménye az Zósimos szerint, hogy 408-ban férje és fia halála után azzal a váddal ítéli halálra őt magát a Senatus és Galla Placidia, Honorius Rómában tartózkodó lánytestvére, hogy ő hívta be Rómába a várost körülvevő gót sereget. Paschoud következtetése szerint az ítélet valódi oka Nikomachusnak, az ősi kultuszokat tisztelő *praefectus urbinak* a bosszúja volt a férje és fia halála miatt amúgy is sebezhető Serénán a szentségtörésért.²³ (Fiát apjával egy időben végeztette ki Honorius, Maria lánya; Honorius felesége már előbb meghalt, Thermantiát, a kisebbik lányt, az aktuális császárnét Honorius apja és fivére kivégzését követően visszaküldte anyjához, de ő szerencséjére még nem tudta

¹⁸ Brandt: *Az ókor alkonya*, 67; David et Lorette: *Histoire de l'Eglise*, 30; Grant: *Róma császárai*, 243; Bury: *History of the Roman Empire*, vol. I, 368–369; Watts: *Hypatia*, 56; Lehman: *Religions de l'Antiquité*, 243.

¹⁹ Lehman: *Religions de l'Antiquité*, 243; Aujoulat: *Le néo-platonisme Alexandrin*, 4.

²⁰ Beard – North – Price: *Religions of Rome*, vol. I, 374; Piganiol: *La chute de l'Empire Romain*, 1; Brandt: *Az ókor alkonya*, 68; Sólyom: *A hunok története*, 78; Bury: *History of the Roman Empire*, vol. I, 369; Lot: *Les invasions germaniques* 64–65; Meyendorff: *Birodalmi egység és keresztény szakadások*, 23; Cameron: *The Last Pagans of Rome* 59–60; Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 74–75; Bury: *History of the Roman Empire*, vol. I, 370; Lehmann: *Religions de l'Antiquité*, 242.

²¹ Zosimos: *Historia nova* IV, 48, 5–6.; Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 75.

²² Zosimos: *Historia nova* IV, 59, 2.; Chuvin: *Chronique des derniers païens* 76.

²³ Zosimos: *Historia nova* V, 38; Notes 87, 88.; Piganiol: *La chute de l'Empire Romain* 1; Bury: *History of the roman empire* vol 1. 175–176.; Cameron: *Claudian Poetry and propaganda at the Court of Honorius* 190–191.; Chuvin: *Chronique des derniers païens* 86–87.

ekkor elhagyta kísérőivel Ravennát, ezért nem osztozott anyja sorsában, halálhíre 415-ben érkezett Konstantinápolyba.)²⁴

Az ebben a században még élő pogány kultúráról párhuzamosan Róma 410-ben bekövetkezett gót megszállásának kapcsán is kapunk adatokat. Ugyanis Augustinus a *De civitate Dei* első fejezeteiben hosszan győzködi olvasóit arról, hogy a város Alarich általi elfoglalásának nem az istenek kultuszainak megtagadása volt az oka.²⁵

Ennek az eseménysorozatnak az az egyiptomi hatása, hogy Theodosios pogányok elleni rendeletére hivatkozva Theophilos, a 385 és 412 közötti alexandriai patriarcha lerombolja (katonai segítséggel) Sarapis alexandriai templomát, Bury szerint 393-ban, Fliche–Martin és Cameron szerint 391-ben, Watts és Aujouat szerint 392-ben Alexandria és az agglomeráció (a kanoposi körzet) több más templomával együtt,²⁶ amely épületének szépségét, szobrait és a benne levő egyéb műalkotásokat Ammianus Marcellinus a lehető legcsodálatosabbnak írja le.²⁷ Runciman Theodosiosot védelmező véleménye szerint egyébként a császár nem lerombolni akarta a főbb pogány templomokat, hanem bezárni és világi célokra felhasználni, és nagy haragra gerjedt azért, mert a keresztények fanatizmusa sok műemléket megsemmisített.²⁸

Az a tény, hogy III. Valentinianus (425–455) nyugat-római császár 445-ben felruhazza Róma püspökét a *pontifex maximus*i cím viselésének jogával,²⁹ már semmilyen módon nem érinti Egyiptomot. Egyrészt a kelet-római területekhez tartozik, amelyek császárai sohasem ismerték el az egyház elsőbbségét maguk fölött, másrészt ők az alexandriai patriarchák hatalma miatt aggódnak, nem pedig Róma püspöke miatt.

I. Theodosios uralma idején még nincs egyértelmű ellentét a Mouseion tudósai és a keresztény egyház vezetése között. Ekkor működött ott Theón matematikus és csillagász,³⁰ valamint Pappos, filozófus és matematikus.³¹ A feszültség Alexandriai Kyrillos (412–444) püspökségének idején II. Theodosios uralkodása alatt (408–450) támad. Ekkor, 415-ben keresztény fanatikusok meggyilkolják Hypatiát, a Mouseion filozófusát, akinek tanítványai közé tartozott az őt tisztelő cca 370/375 és 414 között

²⁴ Zosimos: *Historia nova* IV 48, 2, V, 28, 1 V, 35, 3 és 5 V, 4, 1; Cameron: *Claudian Poetry and propaganda at the Court of Honorius* 54, 195.

²⁵ Augustinus: *De civitate Dei* I / 1 – 3.

²⁶ Fliche–Martin: *Histoire de l'Église*, vol 4, 22–23; Bury: *History of the Roman Empire* vol. I; 368–369; Watts: *Hypatia* 58–60; Cameron: *Hypatia*, 198–199; Cameron: *The Last Pagans of Rome*, 62–63; Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 70–71; Aujouat: *Le néo-platonisme Alexandrin*, 4.

²⁷ Ammianus Marcellinus: *Rerum gestarum libri XXII*, 16, 12.

²⁸ Runciman: *A bizánci theokrácia*, 24.

²⁹ Csízy: *Az ideális vezető alakja a görög-római hagyományban*, 73.

³⁰ Souda: Θέων Θ 205; Hesychios Milesios: *Onomatologi, quae supersunt CCCLXVII*, p. 98, 16–23; Ziegler: *Theon 15 von Alexandria* RE II/5, 2075–2080; Watts: *Hypatia* 21–22.

³¹ Souda: Πάππος Π 265; Hesychios Milesios: *Onomatologi, quae supersunt DCXX*, 163, 17–22; Ziegler: *Pappos 2. von Alexandria*, RE 18/2, 1084–1106; Watts: *Hypatia* 28, 29, 33–34.

élő kyrénei Synesios is, aki 410 körül Ptolemais püspöke és Pentapolis metropolitája lesz, és a neoplatonizmust hangolja össze a kereszténységgel.³²

Török László is ír arról Alexandria történetének ismertetésekor, hogy 415-ben a keresztény tömeg meggyilkolja, elégeti Hypatiát, és maradványait a tengerbe szórja, de további részleteket erről nem közöl.³³

Cameron Damaskioszt és Sókratést idézi, akik valódi felbujtónak Kyrilloszt tekintik, de nem lehetetlen, hogy ennek oka az volt, hogy Kyrillosnak mindenképpen rossz hírért akarták kelteni. Nehéz elhinni, hogy a püspök mártírt akart volna kreálni egy ilyen publikus személyiséggel, Orestésszel szemben; hogy úgy gondolta volna, hogy egy lincselés megoldaná a problémát, és hogy Orestésszel szembefordulva magára akarta volna haragítani a császárt.³⁴

Watts szerint Kyrillos püspök és Orestés praefectus között egyre erősödik a feszültség: a püspök felháborítónak találja, hogy őt nem fogadja a praefectus, nem hallgatja meg a keresztények követeléseit, ellenben Hypatiával tárgyal. Az ez után feltámadó vandalizmus mindenkit felháborít. Maga Kyrillos nem adott utasítást a gyilkosságra, de bűnös volt azért a hangulatért, amely a városban eluralkodott. A császár óvakodott az elítéléstől, miután a püspök lefizette a vizsgálatot végzőket.³⁵ Watts másik könyvében azt teszi még hozzá a Hypatia meggyilkolásával kapcsolatos adatokhoz, hogy az előző évben, 414-ben Kyrillos támogatói zsidók elleni pogromhullámot hajtottak végre a zsinagógák lerohanásával egybekötve, és csak ennek betetőzése volt Hypatia meggyilkolása.³⁶

Aujoulat szerint Kyrillos a fanatizált hívei segítségével 40 000 zsidót üldözött el Alexandriából a helytartó akarata ellenére, akit magát is inzultáltak, és akinek hatalmát kigúnyolták. A pogányok a helytartó mellé álltak. Az erőszakos események során kínozták halálra a filozófus Hypatiát.³⁷

Lung egyértelműen Kyrilloszt tartja felelősnek a barbár gyilkosságért, miközben Malalas szavait idézi az általa is nagy tiszteletre méltónak tekintett idős hölgy meggyilkolásáról.³⁸

Chuvin az egész eseménysort részletesen ismerteti. Eszerint Kyrillos püspök először egy színházi verekedés kirobbantását akarja egy Hierax nevű zavarkeltő segítségével a zsidók közösségére fogni, és amikor ezt az állítását a praefectus nem fogadja el, magához hivatja a zsidó közösség vezetőit, és megfenyegeti őket. Ezek után az

³² Vanyó: Az ókeresztény egyház és irodalma, 582–584; Watts: Hypatia 45, 47–49, 67–73; Cameron: Hypatia 187, 197–198, 200–201.

³³ Török: Egyiptom és utókora, 83.

³⁴ Cameron: Hypatia 198–199; Chuvin: Chronique des derniers païens, 92–93.

³⁵ Watts: Hypatia, 112–122.

³⁶ Watts: Riot in Alexandria, 208–210.

³⁷ Aujoulat: Le néoplatonisme alexandrin, 5.

³⁸ Lung: Religious Identity as Seen by Sixth-Century Historians and Chroniclers, 123–124.

egyik templom előtt tűz támad, egy verekedés kapcsán haláleset történik. Kyrillos ezt a zsidó közösség bosszújának állítja be, és ezt az ürügyet elégségesnek tekinti a zsinagógák lerohanására, a zsidó közösség vagyonának elvételére és totális felszámolására a közösségnek, amelyik már a város megalapítása óta Alexandria része volt. A praefectus nem enged a provokációnak és tekintélye lábbal tiprásának, így szembekerül egymással a püspök és a praefectus. Kyrillos behív Nitriából 500 fanatikust, és a helytartó ellen küldi őket. A helytartó kivégeztet néhány provokátort. A püspök a templomban ravatalozza fel őket, mártírnak kiáltva ki a halottakat, de a keresztények mérsékelt többsége nem csatlakozik a fanatikushoz. Kyrillos bosszút akar állni, az általa feltüzelt vallási exaltáció az erőszakot favorizálja – ekkor gyilkolják meg Hypatiát.³⁹

A Flisce–Martin-féle egyháztörténet ismerteti az eseményeket, de egymástól különválasztva írja le az epizódjait. Beszél arról, hogy egy bírósági audiencián a püspök emberét, Hieraxot *agent provocateur*nek nevezik a zsidók képviselői (nem ok nélkül), a püspök fenyegetése után támadó éjszakai tüzet – ahol hívek is meghalnak – Kyrillos a zsidó közösség bosszújának tekinti, és biztatására hívei lerohanják a zsinagógákat, és mindenkit megölnék, akire rátalálnak. Ennek következtében végleg megsemmisül az alexandriai zsidó kolónia. A szöveg szerint Kyrillos nem bánt jobban a pogányokkal sem, Hypatia 415 márciusán bekövetkezett meggyilkolása különösen fájdalmas epizódja egy incidensekben bővelkedő harcnak. A szöveg ettől független bekezdésben említi az 500 fanatikust, akik a praefectust inzultálják, pogánynak és bálványimádónak nevezik. Az egyik remetét, Ammoniuszt, aki rátámad, kivégezteti a praefectus, mire Kyrillos a mártírok tiszteletével ruhazza fel.⁴⁰

A kortársaktól ránk maradt adatok azt hangsúlyozzák, hogy a gyilkosság felelőse valóban Alexandria püspöke volt. Damaskiosnak, az athéni Akadémia utolsó vezetőjének a *Soudába* átvett szavai szerint:

Asszony létére köpenyt öltve járt a város közepén, és nyilvánosan előadásokat tartott azoknak, akik hallani akartak Platón vagy Aristotelés, vagy talán másik filozófus tanairól. [...] Az egész város joggal szerette és kiváltképpen tisztelte, és a város megválasztott vezetői elsőként mindig hozzá látogattak, ahogy Athénban is szokott történni. [...] Történt pedig egyszer, hogy Kyrillos, amikor elment Hypatia háza mellett, látta, hogy nagy kavargás van az ajtó előtt, odaérkező, onnan távozó és mellette álló embereknek és lovaknak összevisszasága. Amikor megkérdezte, hogy mi legyen ez a tömeg, és mi miatt van a háznál lárma, azt a választ kapta követőitől, hogy Hypatia filozófusnőt üdvözlük most, és hogy ez az ő háza. Mikor ezt Kyrillos megtudta, olyan indulat kelt benne, hogy tüstént Hypatia meggyilkolását tervezte el,

³⁹ Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 91–93.

⁴⁰ Fliche–Martin: *Histoire de l'Église*, vol. 4, 156–157.

minden gyilkosság közül a legszönyöbbit. Mert a szokott módon kilépő Hypatiának nekirontott sok összegyűlt állatias, igazán iszonyatos férfi, akik nem tekintve sem az istenek bosszúját, sem az emberek büntetését, elpusztították a filozófusnőt, ezzel a legnagyobb bűnt és gyalázatot hozván hazájukra.⁴¹

Sókratés, aki II. Theodosios (408–450) korában kortársként ismerteti *Historia ecclesiasticájában* a 305 és a 439 közötti eseményeket, így fejt ki a történeteket:

Mivel [Hypatia] egyre gyakrabban találkozott Orestésszel, Alexandria *praefectusával*, gyűlölség támadt ellene az Ecclesia népében: úgy vélték, ő az oka, hogy Orestés nem békült meg a püspökkel. És az együttgyilkolásra készülődő férfiak, akiknek vezetője egy Petros nevű felolvasó volt, megfigyelték, hogy valahonnan hazatér. Hordszékéből kiráncigálták, és egy Kaisarios nevű templomba hurcolták. Ruháiból kivetkőztették, cserepekkal megölték. És miután tagonként széttépték, a Kinarónnak nevezett helyre hordták össze tagjait, és tüzzel emésztették fel. Ez nem kevés gyalázatot hozott Kyrillosnak és az alexandriai egyháznak. Ezek Kyrillos püspökségének negyedik, Honorius uralmának tizedik és Theodosios uralmának hatodik évében történtek, március hónapban a böjtök idején.⁴²

Az arianus Philostorgios – Phótios *Epitoméjában*, Artemis műveiben és a *Souda* szócikkeiben fennmaradt töredékeiből helyreállított – 424 és 433 között keletkezett *Egyháztörténete* szerint: „Hypatiát, Theón lányát, aki apjától tökéletesen kitanulta a tudományokat, mesterét messze felülmúlva, különösen a csillagászat terén, és sokaknak mutatott utat a tudományokban, az ifjabb Theodosios idején elvetemült módon tépték szét a *homousiont* vallók.”⁴³ A VI. századi Ióannés Malalas szerint: „Az alexandriaiak az érsektől felbuzdítva Hypatiát, az igen híres, nagyra becsült filozófusnőt, a tiszteletre méltó idős hölgyet saját kezűleg meggyilkolva máglyán égették el.”⁴⁴ A bűnösökre soha nem sújtott le büntetés. A császár, aki nem volt több 16 évesnél, az alexandriai patriarcha hatalmát nem tudta korlátozni. A Keletet ekkor Anthemios kormányozta, illetve más értelmű hagyomány szerint ekkor már Anthemios helyett Pulcheria, a császár néhány évvel idősebb nővére volt a régens, akinek udvarában a Hypatiát meggyilkoltató Kyrillosnak a befolyása megakadályozta a lelkiismeretes kivizsgálást,⁴⁵ illetve a Cameron kifejtette adatok szerint 408

⁴¹ Souda: Ὑπατία Υ 166; Damaskios *Vita Isidorijából* idézett szöveg.

⁴² Socrates: *Historia ecclesiastica* VII, 15, 768–769.

⁴³ Philostorgios: *Historia ecclesiastica* VIII, 9, 111.

⁴⁴ Malalas: *Chronographia* XIV, 12.

⁴⁵ Tannery: *L'article de Suidas sur Hypatia*, 197–200; Grant: *Róma császárai* 259; Bury: *History of the Roman Empire*, vol. I, 217–219.

és 414 között Anthemios gyakorolta a hatalmat, 414 és 427 között pedig Pulcheria, Theodosios nővére.⁴⁶

Theodosios később, 423. január 2-án egy Leontios nevű athéni rhétorika profeszszor lányát, Athenaist vette el, aki ekkor az Eudokia nevet kapta, és az ő befolyásának tulajdonítható, hogy 425. február 27-én megalakult Alexandria és Athén mintájára a Konstantinápolyi Egyetem.⁴⁷ A házassággal van talán összefüggésben az is, hogy ekkor, 423-ban születik meg egy olyan császári utasítás mind a két császár, Theodosios és Honorius akaratából, hogy senki ne merjen kezét emelni pogányokra, szamaritánusokra, manicheusokra, montanistákra és zsidó vallásúakra, ha ők békében élnek, és nem sértik meg a közrendet.⁴⁸

Az alexandriai iskola nagy tekintélyű filozófusai és tanárai, Héraiskos, Ammónios, Harpokratés, Hórapollón továbbra is harcolnak ezután féltitkos társaságként az ősök vallásáért.⁴⁹ Maspero szerint két Hórapollón szerepel a *Souda*-lexikon szövegében. Az idősebbik II. Theodosios idején élt, és híres, sok művet összeállító tudós volt.⁵⁰ Az ő két fia volt Héraiskos és Asklépiadés, akik Praechter szerint a neoplatonikus szinkretizmus egyiptomi oldalát képviselték.⁵¹ A *Souda* szövege szerint

Héraiskosnak [...] természetes képessége volt a szent szobrok élő vagy élettelen voltának megkülönböztetésére. [...]. Így ismerte fel, hogy Aiónnak titokteljes szobra istentől megszállt. Aiónt az alexandriaiak Osirisként és egyszersmind Adonisként tisztelték a misztikus istenvegyítés [theokrasia] szerint [...]. Asklépiadés [...] tudása az ősi teológiáról tisztán látható azokból a himnuszokból, amelyeket az egyiptomi istenekhez írt, és abból a munkájából, amelyet abból a célból írt, hogy kimutassa mindenfajta teológia összhangját.⁵²

Asklépiadés fia volt az ifjabb Hórapollón, aki Zénón idején (474–491) harcolt az ősök filozófiájáért kollégáival együtt, és Maspero szerint válással végződött házasságot kötött unokatestvérével, Héraiskos lányával.⁵³

⁴⁶ Cameron: *The Empress and the Poet*, 65.

⁴⁷ Ostrogorsky: *A bizánci állam története*, 66; Bury: *History of the Roman Empire*, vol I, 232; Malalas: *Chronographia* XIV, 4; Cameron: *The Empress and the Poet* 65, 67; Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 96.

⁴⁸ Sály: *Pogány birodalomból keresztény birodalom* 109; Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 84, 95.

⁴⁹ Cameron: *The Last Days of the Academy*, 212.

⁵⁰ *Souda*: Ὁραπόλλων Ω 159; Hesychios Milesios: *Onomatologi quae supersunt* DCCCLXXX, 239, 12–15; Stephani Byzantini *Ethnicorum quae supersunt*, Φενέβητις.

⁵¹ Praechter: *Heraiskos aus Ägypten*, RE 8, 421–422.

⁵² *Souda*: Ἡραῖσκος Η 450.

⁵³ Maspero: *Horapollon et la fin du paganisme égyptien*, 164–195.

Ugyancsak Zénón uralma idején élt a Thébából, illetve Pan városából származó Pamprepios (440–484), aki Athénben volt grammatikus Proklos követőjeként, és nagy becsben állt Konstantinápolyban is.⁵⁴ Zénón tanácsadója, Illos mellett áll, inspirálója lesz egy Zénón elleni felkelésnek,⁵⁵ és miközben Illos Zénón egykori tábornokaként ellencsászrá kiáltja ki Leontioszt 484-ben,⁵⁶ Pamprepios megpróbálja helyreállítani, illetve Illos és Leontios hatalmi körzetében helyre is állítja a pogány istenek kultuszát.⁵⁷ Ez a harc azonban elbukik, Leontios, Illost elfogják és kivégzik 488-ban, Pamprepiost magát pedig már 484. november végén megölik szövetségesnek hitt katonák árulás folytán, tisztázatlan körülmények között.⁵⁸ Pamprepios személye azt mutatja, hogy ebben az időben kapcsolat létezik az alexandriai, az athéni és a konstantinápolyi prominens ősi kultúrát őrző, magukat pogány vallásúaknak tekintett vezetők között.⁵⁹

Az ősök vallása az V. század végéig biztosan megőrződött Egyiptomban. Panopolisban működnek a pogány templomok, Manouthisben (Kanopos agglomerációban) Zénón uralma idején a nagy Isis-szentély papjai, szobrai, prófétái és jóslatai ellenállnak a keresztényeknek.⁶⁰

Isis kultuszáról még másik adat is áll rendelkezésre. Maximinos II. Theodosios, majd Markianos (450–457) hadvezéréként köt békét 451-ben az ethióp királyságokkal. (Ebben az időben a Meroé-Birodalom helyén három királyság létezik.⁶¹) Ezt a békét a philai Isis-szentélyben szentesítik. A békeszerződés részeként továbbra is szabad az út az Isis-szentélyhez, és az egyiptomiaknak lesz gondjuk továbbra is a folyami hajóra, amelyben az istennő szobrát helyezik el és szállítják. A núbiaiak

⁵⁴ Souda: Παμπρέπιος Π 137; Vellejo – Girvés: Empress Verina among the Pagans, 48–49; Watts: Riot in Alexandria, 76–77; Cameron: Poets and Pagans in Byzantine Egypt, 155.

⁵⁵ Maspero: Histoire des patriarches d'Alexandrie depuis la mort de l'empereur Anastase jusqu'à la réconciliation des églises Jacobites, 46; Keydell: Pamprepios 1, RE 18/2, 409–415; Watts: Riot in Alexandria, 76–77.

⁵⁶ Ostrogorsky: A bizánci állam története, 71; Vellejo – Girvés: Empress Verina among the Pagans, 56–58.

⁵⁷ Bréhier: Bizánc tündöklése és hanyatlása, 21; Maspero: Histoire des patriarches d'Alexandrie, 47; Asmus: Pamprepios, ein byzantinischer Gelehrter und Staatsmann, 320–347; Bury: History of the Roman Empire, vol I, 397–399; Watts: Hypatia 155; Vellejo – Girvés: Empress Verina among the Pagans 43–44, 48; Cameron: Poets and Pagans in Byzantine Egypt, 155–157.

⁵⁸ Malalas: Chronographia XV.14; Livrea: Praefatio in Pamprepii Panopolitani carmina VI; Grégoire: Au camp d'un Wallenstein byzantin, 22–38; Vellejo – Girvés: Empress Verina among the Pagans 58; Chuvín: Chronique des derniers païens, 103.

⁵⁹ Bury: History of the Roman Empire, vol. I, 398–399.

⁶⁰ Maspero: Histoire des patriarches d'Alexandrie, 33; Watts: Hypatia 148, 151; Watts: Riot in Alexandria, 211, 230–238, 244–245; Cameron: Poets and Pagans in Byzantine Egypt, 151–153; Chuvín: Chronique des derniers païens. 110.

⁶¹ Török: Pénz, gazdaság és adminisztráció a kereszténykori Nubiában, 157–158.

és a blemmyesek ugyanis Priskos magyarázata szerint meghatározott időpontban országukba viszik a szobrot, majd miután jóslatot kértek tőle, biztonságosan visszazállítják a szigetre.⁶²

A pogány kultúra elfogadására másik adat az, hogy amikor 460 környékén a perzsa követség kérdésére, hogy a Római Birodalom területén akadályozzák-e a kiolthatatlan tűz életben tartását, és hogy be akarják-e tiltani az ősi törvényeket és szertartásokat, a rómaiak azt válaszolták a Priskos által leírtak szerint, hogy nem háborgatják a kultuszgyakorlatokat.⁶³ (Ez az adat a perzsa kultuszokkal kapcsolatos ugyan, de a megfogalmazás az összes pogány kultuszra vonatkozatható.)

Az alexandriai Mouseion tudósai – akik Török László szerint messze földön híres, a városi életben nagy társadalmi befolyással rendelkező pogány érzelmű filozófusok⁶⁴ – a patriarchák hatalmával szembeszegültek ugyan, de nyilvánosan nem vallották, nem is vallhatták meg olyan szinten ellenérzésüket, mint athéni filozófustársaik. Egyeseket közülük, mint Hieroklést, ért üldöztetés is: az alexandriai neoplatonista tudóst, a 432-ben meghalt Athéni Plutarchos talán legutolsó tanítványát – aki úgy vélte, hogy Platónnal és Aristoteléssal azonos véleményen van – pogány meggyőződése miatt korbács és száműzetés fogadta Konstantinápolyban, ami után hazatért Alexandriába. Műveiben, az *In aureum Pythagoreorum carmen commentarius*-ban és a *De providentiában* (ez utóbbi részleteit Phótios őrizte meg) arról ír, hogy a világot egy démiurgos teremtette, aki nem azonos a keresztény egyetlen Istennel; aki három lélekfokozatot teremtett; és akinek az emberi lélek az utolsó műve.⁶⁵

Az alexandriai Mouseionnal párhuzamosan, vele állandó kapcsolatban működik az athéni „Akadémia.” 176-ban alapított itt egyetemet Marcus Aurelius (161–180) a négy filozófiai iskola – a platonista, arisztotelianus, epikureus és sztoikus – képviselői számára, amelyek közül a III. századra a platonizmus marad csak a filozófiai élet porondján, a többi eltűnik, vagy beleolvad. („Akadémia”-nak értelemszerűen Platón tiszteletére nevezik ezt az új intézményt.) Porphyrios (234–305) Nyugaton az ősi hagyományok felrúgásával vádolja a keresztényeket, és kimutatja az ősi vallási hagyományok és az újplatonikus filozófia összhangját. Tanítványa, Iamblichos (245–325) kezén a platonizmus a pogány theológia nagyszabású szintézisévé válik, vallásként működik.⁶⁶ Az újplatonikus filozófusok tehát nem hódoltak be a kereszténységnek,

⁶² Chuvin: *Chronique des derniers...*, 145; Priscos rhétor: Hunok és rómaiak. Priscos rhétor összes töredéke, 43–44 (exc. 21 Carolla = nr. 27,1 Blockley).

⁶³ Uo., 51 (exc. 31 Carolla = nr. 41,1 Blockley).

⁶⁴ Török: *Egyiptom és utókora*, 93.

⁶⁵ Wallis: *Az újplatonizmus*, 190, 192–195; Hadot: *Le problème du Néoplatonisme Alexandrin*, 18–19, 21, 68, 95, 98; Schibli: *Hierocles of Alexandria* 3–5, 7, 35–37; Aujoulat: *Le néoplatonisme Alexandrin* 3–7, 36–37, 68, 187–188, 420–421.

⁶⁶ Bene: *Görög-római filozófia* 190, 210, 229–230. 235; Watts: *Hypatia* 33, 42–43; Lynch: *Aristotle's School*, 170.

hellén vallásúnak vallották magukat, ők lettek a pogány vallás védbástyája. Athénban élt az az elképzelés, hogy Athéné Promachos állította meg a gót támadást 396-ban, illetve az Eunapios és Zósimos által továbbított hagyomány szerint Athéné és Achilles védte meg a várost.⁶⁷ (Az a hagyomány is élt azonban, hogy az eleusisi misztériomoknak ugyanez a támadás vetett véget.⁶⁸) Plutarchosnak, aki háromszor szervezte meg Athéné hajósfelvonulását a Panathénaián, ezért a teljesítményéért szobrot emelt a város.⁶⁹ (Az V. század első negyedére amúgy is a templomok alkalmazásának átalakítása és az ünnepek megőrzése a jellemző.⁷⁰) Az athéni Plutarchos (megh. 432), majd Syrianos halála (437) után nyerte el Proklos (412–485) Athanais-Eudokia császárné segítségével az athéni „Akadémia” vezetőjének tisztségét.⁷¹ Proklost Marinus követte,⁷² őt Isidóros,⁷³ őt valószínűleg Hégias és bizonyosan Zénodotos.⁷⁴ Az Akadémia utolsó vezetője Damaskios volt,⁷⁵ akinek újplatonikus filozófiája, a pogány vallásért folytatott küzdelme már biztosan ellentétbe került az ekkor uralkodó Iustinianossal, aki leghíresebb pogányellenes intézkedéseként 529-ben visszavonta a 176-ban Marcus Aurelius által alapított egyetem pénzügyi alapjait (miközben meghagyta a beyrouthi jogi egyetemet, a gázai retorikai iskolát és az alexandriai Mouseiont).⁷⁶ Az „Akadémia”

⁶⁷ Zósimos: *Historia nova* V, 6; Eunapios *Sardinianus: Romanae historiae*, fr. 65; Bury: *History of the Roman Empire*, vol. 1, 372.

⁶⁸ Lehmann: *Religions de l'Antiquité*, 243; Aujoulat: *Le néoplatonisme Alexandrin*, 4.

⁶⁹ Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 85, 155.

⁷⁰ Uo., 84–85.

⁷¹ Vasiliev: *History of the Byzantine Empire*, 125; Beutler: Proklos 4 RE 23/1, 186–187; Nestle – Liebig: *Geschichte der griechischen Literatur*, Bd. 2, 63; Kapitánffy – Szepessy: *Bevezetés az ógörög irodalom történetébe*, 200, 205; Croiset – Croiset: *Histoire de la littérature grecque* II, 1899, 1030; Cameron: *The Last Days of the Academy at Athens*, 189, 206; Watts: *Hypatia* 29; Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 106–108; Lynch: *Aristotle's School*, 188.

⁷² Schissel: *Morinos 1. aus Neapolis*, RE 14, 1759–1767; Cameron: *The Last Days of the Academy at Athens* 206; Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 140.

⁷³ Kroll: *Isidoros 17*, RE 9, 2062–2064; Cameron: *The Last Days of the Academy at Athens*, 206; Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 140.

⁷⁴ Wallis: *Az újplatonizmus* 189; Cameron: *The Last Days of the Academy at Athens*, 206; Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 140.

⁷⁵ Kroll: *Damaskios 2*, RE 4, 2039–2042; Wallis: *Az újplatonizmus*, 189; Bene László: *Görög–római filozófia* 236; Nestle – Liebig: *Geschichte der griechischen Literatur*, Bd. 2, 63; Kapitánffy – Szepessy: *Bevezetés az ógörög irodalom történetébe*, 205; Croiset – Croiset: *Histoire de la littérature grecque* II, 1030.

⁷⁶ Lemerle: *Le premier humanisme byzantin*, 24, 69; Ostrogorsky: *A bizánci állam története*, 80; Bene: *Görög–római filozófia* 236; Malalas: *Chronographia*, XVIII, 187, 451; Agathias *Myrinaios: Historiarum libri quinque* II, 31, 1–2; Bury: *History of the Roman Empire*, vol. II, 369–370; Lung: *Religious Identity as seen by Sixth-Century Historians and Chroniclers*, 129; Cameron: *The Last Days of the Academy at Athens* 205, 207–208; Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 139–140; Lynch: *Aristotle's School*, 164–165; Fliche–Martin: *Histoire de l'Église*, vol. IV, 445.

tanárai – akiket Lund szerint a történetíró Agathias megértően ábrázol – Agathias szerint Damaskios, rajta kívül Simplikios, Eulamios, Priskianos, Hermeias, Diogenés és Isidóros – ekkor Chrosoés perzsa uralkodóhoz menekültek.⁷⁷ A két állam között az aktuális ellenségeskedések után 532-ben megkötött békeszerződésnek volt egy olyan pontja, amely szerint ezek a filozófusok hazatérhetnek, háborítatlanul élhetnek, és nem kényszerítik őket arra, hogy lemondjanak apáik hitéről és lelkiismeretükkel ellentétes felfogást gyakoroljanak.⁷⁸ A filozófusok tehát nem kényszerültek felvenni a keresztény vallást, de az „Akadémia” visszavonhatatlanul megszűnt létezni. Filozófiatanítás helyett viszont műveket írtak: Simplikios (490–560) presókratikus szövegekhez, Aristoteléshez, Epiktétoszhoz írt kommentárokat,⁷⁹ Damaskios (462–538) pedig *A principiumokról* című művét, illetve kommentárt Platón *Parmenidéséhez*, és mestere, Isidóros életét. Ez utóbbi művet azután Phótios, a bizánci reneszánsz tudós megalapítója és Konstantinápoly 858–867, és 877–886 közötti patriarchája felvette tízkötetes, 279 auktort tartalmazó kompilációjába, és tőle függetlenül bekerült az 1000 körül összeállított *Soudába*.⁸⁰ Damaskios Chuvin és Cameron szerint hazatért szűkebb hazájába, Szíriába, Émessába, Simplikiosról pedig Cameron úgy véli: visszatért Athénba, Chuvin szerint pedig az Euphratés-parti Carrhae-ba (arameus nyelven Harránba) ment, és itt a perzsa határ közelében római territóriumon ő alapította meg azt az újplatonikus iskolát, amelynek hatására itt teljes egészében megőrződött a régiek vallása.⁸¹ Hadot nem tudja, hol élt Simplikios hazatérése után, csak abban biztos, hogy se Alexandriába, se Athénbe nem költözött.⁸²

Szerencsésebben alakult az alexandriai Mouseion sorsa. A tanárok életét, mint Hypatia sorsa mutatta, veszedelem fenyegette ugyan, óvatos megfogalmazásai és megengedőbb magatartása miatt azonban az intézményt elkerülte a bezárás. A magát függetlenebbnek tekintő Athén inkább Platónnal, Alexandria inkább Aristotelésszel

⁷⁷ Agathias Myrinaios: *Historiarum libri quinque* II. 30–31; Nestle – Liebig: *Geschichte der griechischen Literatur*, Bd. 2, 63; Bury: *History of the Roman Empire*, vol. II, 370.; Cameron: *The Last Days of the Academy* 215–218; Lung: *Religious Identity as seen by Sixth-Century Historians and Chroniclers*, 129; Cameron: *The Last Days of the Academy at Athens*, 215–216; Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 141; Lynch: *Aristotle's School*, 166; Fliche–Martin: *Histoire de l'Église*, vol. IV, 445.

⁷⁸ Vasiliev: *History of the Byzantine Empire*; Wallis: *Az újplatonizmus*, 190; Lemerle: *Le premier humanisme byzantin*, 70; Bury: *History of the Roman Empire*, vol. II, 370–371; Lung: *Religious Identity as seen by Sixth-Century Historians and Chroniclers*, 129; Watts: *Riot in Alexandria*, 85; Chuvin: *Chronique des derniers païens* 142; Lynch: *Aristotle's School*, 167; Fliche–Martin: *Histoire de l'Église* vol. IV, 445.

⁷⁹ Wallis: *Az újplatonizmus* 190, 194; Bene: *Görög–római filozófia*, 243–244.; Hadot: *Le problème du Néoplatonisme Alexandrin*, 27–28.

⁸⁰ Wallis: *Az újplatonizmus*, 214; Bene: *Görög–római filozófia*, 236–237, 243.

⁸¹ Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 142–143; Cameron: *La fin de l'Académie*, 287.

⁸² Hadot: *Le problème du Néoplatonisme Alexandrin*, 26–27.

foglalkozott.⁸³ Az iskola krisztianizáltabb formát öltött, tanítványai között éppen úgy szerepeltek a régi vallás, mint a kereszténység követői. Ammóniosnak, az iskola akkori előjárójának egyszerre volt a tanítványa Damaskios és Simplikios, az athéni „Akadémia” két filozófusa és Ióannés Philoponos miafizita teológus és Aristotelés-kommentátor (akit később az ortodox egyház, miután Anastasios antiochiai pátriarcha az ő tritheizmusát támadta, 680–681-ben eretneknek ítélte.)⁸⁴ Az iskola hatására keresztény tagjai nem szövik be kommentárjaikba teológiai nézeteiket. Vezetőik egymás után Hermeias, Ammónios (utána talán Eutokios), Olympiodóros, Élias, David, Stephanos. Olympiodóros, aki az 560-as években 565-ig még biztosan az iskola élén áll, határozottabban pogány irányultságú,⁸⁵ Élias és David krisztianizáltabbak. Stephanos az afrikai *exarchos* fiának, Héraklios császárnak uralomra jutásakor (610–640) a császár hívására 610-ben Konstantinápolyba megy, és a Birodalmi Akadémia feje lesz.⁸⁶ A Mouseion, amely túléli a perzsa (617–619), majd az arab (639–642-es, illetve 646-os) inváziót,⁸⁷ Alexandriában marad, és csak II. Omar uralma idején (717–720), 718-ban vagy 720-ban emigrál Antiochiába,⁸⁸ majd onnan 850 vagy 900 környékén Bagdadba.⁸⁹

Iustinianos (527–565) uralmának ideje alatt az ősök vallása minden megnyilvánulásának igyekezett véget vetni. Egy 527–528 táján, uralomra jutását követően született törvény arra kötelezte a pogányokat, hogy részesüljenek hitoktatásban, és keresztelkedjenek meg, illetve egy másik rendelet szerint az eretnekeket az összes hivatalos funkciókból kizárták.⁹⁰ 529-ben ellehetetlenítette az athéni „Akadémiát”, amelyben a pogány vallás utolsó mentővívőjét látta, és ennek egyiptomi vonatkozása-ként bezáratta a philai Isis-szentélyt is – amelyet a 451-ben az ethióp királyságokkal kötött békeszerződés miatt őriztek meg – 535 körül (amikor egyben háborút is indít a blemmyesek ellen), és átalakította keresztény templommá. A templomot Narsès, Iustinianos hadvezére zárja be, és Osiris, Isis, Priapos (a *Souda* szerint utóbbi istenség

⁸³ Wallis: *Az újplatonizmus*, 193–194; Bene: *Görög-római filozófia*, 236.

⁸⁴ Kroll: *Ioannes 21 Philoponus*, RE 9, 1764–1795; Vanyó: *Az ókeresztény egyház és irodalma*, 906, 911; Wallis: *Az újplatonizmus*, 191; Cameron: *The Last Days of the Academy at Athens*, 206; Aujoulat: *Le néoplatonisme Alexandrin*, 425.

⁸⁵ Cameron: *The Last Days of the Academy at Athens*, 203, 210–212; Lynch: *Aristotle’s School*, 167; Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 140; Aujoulat: *Le néoplatonisme Alexandrin*, 425–426.

⁸⁶ Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 144.

⁸⁷ Bréhier: *Bizánc tündöklése és bukása* 44, 48, 49; Wallis: *Az újplatonizmus*, 191; Bene: *Görög-római filozófia*, 236; Cameron: *Hypatia: Life, Death, and Works*, 203.

⁸⁸ Lemerle: *Le premier humanisme byzantin*, 24–25; Wallis: *Az újplatonizmus*, 191, 220; Bene: *Görög-római filozófia*, 242; Aujoulat: *Le néoplatonisme Alexandrin*, 426.

⁸⁹ Wallis: *Az újplatonizmus*, 220; Aujoulat: *Le néoplatonisme Alexandrin*, 426.

⁹⁰ Bréhier: *Bizánc tündöklése és hanyatlása*, 26; Fliche-Martin: *Histoire de l’Église IV*, 443; Bury: *History of the Roman Empire*, vol. II, 367–368; Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 136–137.

valójában Hóros)⁹¹ szobrait Konstantinápolyba szállíttatja.⁹² Iustinianos utasítására még Abydosban is zárnak be templomot (valamint a kyrenaikosi Augilában, ahol Ammónnak és Nagy Alexandrosnak volt egy szentélye, ezt bezűntették, és egy püspök helyette egy templomot alapított),⁹³ az ősi kultuszok azonban bizonyíthatóan megmaradnak a VII. századig, az arab hódításig.⁹⁴ Az V–VI. században az arisztokrata római családok, mint a Symmachosok is, kereszténnyé válnak, és lassan a neoplatonizmust is elfogadják keresztény színezetűnek Aeneas, Philoponos, Zacharias és végül Pseudo-Dionysios révén.⁹⁵ Néhány város azonban pogány marad, mint Carrhae az Euphratés környékén, és a palestinai Gáza. Az ősi vallások agrárkultuszokként és természetkultuszokként maradtak meg.⁹⁶ Az ephesosi Artemisont, ahol még kultikus gyakorlatok folytak Arkadios (395–408) uralma idején az ásatásokból származó adatok szerint,⁹⁷ 401-ben Ióannés Chrysostomos (398 és 404 közötti konstantinápolyi patriarcha) ephesosi látogatása alkalmával az ő irányításával lerombolták, de a romokon Artemist tisztelő vallási gyakorlatot folytattak tradicionális pogány vallású lakosok még a 430-as években is.⁹⁸ A IV. század közepétől az V. század közepéig őrzi a pogány hagyományokat Nyugat-Kisázsia városainak tradicionális vallású parasztsága forrásoknál, barlangokban, fák között, oszlopoknál, festmények és szobrok előtt, amelyek előtt vallásos áhítatot éreztek.⁹⁹ Iustinianos uralma idején azután 542-ben Ióannés, Ephesos püspöke 70 000 embert keresztelt meg, és lerombolt minden pogány templomot, kivágattatta a szent fákat, összetörette a bálványokat, és szerinte nem maradt egyetlen pogány sem Kisázsiaiban.¹⁰⁰ (Hozzátehető még ehhez, hogy Konstantinápolyban 546-ban pogánynak tekintett magasrangú grammatikusokat, sophistákat, orvosokat korbácsolatott és keresztelt meg erőszakosan, egyet közülük a végrehajtás előtt még börtönbe is záratott, másokat halálra ítélt.¹⁰¹ 562-ben pedig öt pogány papot, egy athénit, két antiochiait, két baalbekit meztelenre vetkőztetve teveháton hurcoltak végig, könyveiket pedig

⁹¹ Souda Πρίαπος Π 2276.

⁹² Viau: *Mythologie Egyptienne*: Isis 14–16; Harsisiès 18; Bréhier: *Bizánc tündöklése és hanyatlása*, 28; Bréhier: *A bizánci birodalom intézményei*, 320; Fliche – Martin: *Histoire de l'Église* IV, 518–519; Bury: *History of the Roman Empire* II, 371; Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 145–146; Fliche–Martin: *Histoire de l'Église*, vol. IV, 444.

⁹³ Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 146.

⁹⁴ Fliche–Martin: *Histoire de l'Église*, vol. IV, 444.; Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 12.

⁹⁵ Cameron: *Paganism in Sixth-Century Byzantium*, 282, 284.

⁹⁶ Lehmann: *Religions de l'Antiquité*, 243–245.

⁹⁷ Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 60–61.

⁹⁸ Pont: *Le paysage religieux grec traditionnel*, 557–558.

⁹⁹ Uo., 563–576.

¹⁰⁰ Fliche–Martin: *Histoire de l'Église*, vol. IV, 443; Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 147; Bury: *History of the Roman Empire*, vol. II, 370–371.

¹⁰¹ Fliche–Martin: *Histoire de l'Église*, vol. IV, 444; Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 138.

nyilvánosan elégették.¹⁰²) A Peloponnésoson pedig még a IX. században is voltak követői a régi vallásnak.¹⁰³

Abban az időszakban tehát, amely a keresztény vallás elfogadása, illetve egyeduralkodóvá válása között telik el, még léteznek a pogány kultuszok. A császárok és közvetlen környezetük, akik az ókori kultúra örökösének is érzik magukat, és akik nem akarnak éles szakítást az ősi, még be nem tiltott kultuszok híveivel és az ősi, a keresztény gondolkodással még össze nem hangolt vagy azzal ellentétes filozófia őrzőivel, egy darabig, bár egyre kevesebb intenzitással elviselik őket, lépésenként szorítják vissza híveiket. Lemondanak *pontifex maximusi* címükről, betiltják a pogány kultuszokat, fellépnek a pogány vallások védelmét átvállaló neoplatonikus iskola ellen, végül felszólítják a birodalom minden lakosát a keresztény hit felvételére. A keresztény vallás türelmetlen képviselői azonban többször is erőszakosan lépnek fel, és ezzel a mérsékeltebb, az ősi kultuszt befogadni szándékozó keresztény irányultságú hívekben is megütközést keltenek.

BIBLIOGRÁFIA

- Adamik Tamás: Jeromos és kora = Jeromos: Nehéz az emberi léleknek nem szeretni. Ford. Adamik Tamás. Budapest: Helikon Kiadó, 1991, 223–254.
- Adamik Tamás: Római irodalom a késő császárkorban. Budapest: Seneca Kiadó, 1996.
- Agathias Myrinaios: *Historiarum libri quinque*. Berolini: De Gruyter, 1967.
- Ammianus Marcellinus: *Rerum gestarum libri*. Cambridge – London: The Loeb classical library, 1956–1958.
- Asmus Rudolf: Pamprepios, ein byzantinischer Gelehrter und Staatsmann des 5. Jahrhunderts = *Byzantinische Zeitschrift* XXII/2, 1913, 320–347.
- Augustinus: *De civitate Dei*. Stuttgartiae: in aedibus Teubneri, 1981.
- Aujoulat Noël: *Le néo-platonisme alexandrin. Hiéroclès d' Alexandrie*. Leiden: E. J. Brill, *Philosophia Antiqua*, 1986.
- Basić, Ivan: *Pagan Tomb to Christian Church: The Case of Diocletian's Mausoleum in Spalatum* = Sággy Marianne and Schoolman Edward (eds.): *Pagans and Christian in the Late Roman Empire*. Budapest: CEU Mediavalia 18, 2017.
- Beard Mary – North John – Price Simon: *Religions of Rome*, vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Bene László: *Görög–római filozófia* = Boros Gábor (szerk.): *Filozófia*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2013, 19–308.

¹⁰² Fliche–Martin: *Histoire de l'Église*, vol. IV, 444.

¹⁰³ Chuvin: *Chronique des derniers païens*, 148–150.

- Besnier, Maurice: L'empire romain de l'avènement des Sévères au concile de Nicée. (Histoire Ancienne troisième partie: Histoire Romaine IV.) Paris: Presses Universitaires de France, 1937.
- Beutler, Rudolf: Proklos 4. RE. Stuttgart, 1957, 23/1, 186–247.
- Bouché-Leclercq, August: Histoire des Lagides. Bruxelles: Culture et Civilisation, 1963.
- Brandt, Hartwin: Az ókor alkonya. A kései Római Birodalom története. Ford. Pataricza Dóra. Budapest: Corvina Kiadó, 2006.
- Bréhier, Louis: Bizánc tündöklése és hanyatlása. Ford. Baán István. Budapest: Bizantológiai Intézeti Alapítvány, 1997.
- Bréhier, Louis: A bizánci birodalom intézményei. Ford. Baán István. Budapest: Bizantológiai Intézeti Alapítvány, 2003.
- Bury, John Bagnell: History of the Roman Empire. New York: Dover Books, 1958.
- Cameron, Alan: The Last Days of the Academy at Athens = Wandering Poets and Other Essays on Late Greek Literature and Philosophy. Oxford: Oxford University Press, 2016, 205–246.
- Cameron, Alan: The Empress and the Poet = Wandering Poets and Other Essays on Late Greek Literature and Philosophy. Oxford: Oxford University Press, 2016, 37–80.
- Cameron, Alan: Hypatia: Life, Death, and Works = Wandering Poets and Other Essays on Late Greek Literature and Philosophy. Oxford: Oxford University Press, 2016, 185–204.
- Cameron, Alan: Paganism in Sixth-Century Byzantium = Wandering Poets and Other Essays on Late Greek Literature and Philosophy. Oxford: Oxford University Press, 2016, 255–286.
- Cameron, Alan: Poets and Pagans in Byzantine Egypt = Wandering Poets and Other Essays on Late Greek Literature and Philosophy. Oxford: Oxford University Press, 2016, 147–162.
- Cameron, Alan: The last pagans of Rome. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Cameron, Alan: Claudian Poetry and propaganda at the Court of Honorius. Oxford: The Clarendon Press, 1970.
- Cameron, Alan: La fin de l'Académie = Le néoplatonisme. Paris: 1971, 281–290.
- Chenault, Robert: Beyond Pagans and Christians: Politics and intra-Christian Conflict in the Controversy over the Altar of Victory = Salzman Michele Renee – Sággy Marianne – Testa Rita Lizzi (eds.): Pagans and Christian in Late Antique Rome. Cambridge: Cambridge University Press, 2016, 46–63.
- Chuvin, Pierre: Chronique des derniers païens. Paris: Les Belles Lettres, 2009.
- Couat, Auguste: Le Musée d'Alexandrie sous les premiers Ptolemées = Annales de la Faculté des Lettres de Bordeaux, II. année, tome 1879/I, 16–28.
- Croiset, Alfred – Croiset, Maurice: Histoire de la littérature grecque, tome II. Paris: Thorin, 1899.
- Csízay Katalin: Az ideális vezető alakja a görög-római hagyományban. Budapest: L'Harmattan, 2018.
- David, L. – Lorette, P.: Histoire de l'Église. Paris: Bloud et Gay, 1914.
- Dio Cassius: Historiarum romanarum quae supersunt. Berolini: Apud Weidmannos, 1955.
- Dobrovits Aladár: Egyiptom és a hellenizmus = Egyiptom és az ókori kelet világa. Budapest: ELTE Ókortörténeti Tanszékeinek Kiadványa, 1975, 127–218.
- Eutropios Sardinianus: Romanae Historiae = Historici Graeci Minores I. Lipsiae in aedibus Teubneri, 1870, 205–274.

- Erskine, Andrew: *Culture and Power in Ptolemaic Egypt. The Museum and Library of Alexandria = Greece and Rome, 1995 (XLII)/1 38–43.*
- Fliche, Augustin – Martin, Victor: *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours vol. 4.* Paris: Bloud et Gay, 1937.
- Grant, Michael: *Róma császárai.* Ford. Borhy László: Budapest, Corvina Kiadó, 1996.
- Grégoire, Henri: *Au camp d'un Wallenstein byzantin. La vie et les vers de Pamprepios aventurier païen = Bulletin de l'Association Guillaume Budé. 1929/24, 22–38.*
- Hadot, Ilsetraut: *Le problème du Néoplatonisme Alexandrin – Hieroclès et Simplicius.* Paris: 1978.
- Hesychios Milesios: *Onomatologi quae supersunt.* Lipsiae: in aedibus Teubneri, 1882.
- Iulianos imperator: *Oeuvres complètes.* Paris: Les Belles Lettres, 1960.
- Iulianos imperator: *Iuliani imperatoris quae feruntur epistulae.* Moguntiae: Kupferberg, 1828.
- Kapitánffy István – Szepessy Tibor: *Bevezetés az ógörög irodalom történetébe.* Budapest: ELTE, 2013.
- Keydell, Rudolfus: *Pamprepios 1, RE.* Stuttgart: 1949. 18/2, 409–415
- Kroll, Wilhelm: *Damaskios 2 RE.* Stuttgart: 1901. 4, 2039–2042.
- Kroll, Wilhelm: *Ioannes 21 Philoponus RE.* Stuttgart: 1914. 9, 1764–1795.
- Kroll, Wilhelm: *Isidoros 17 RE.* Stuttgart: 1914. 9, 2062–2064.
- Lemerle, Paul: *Le premier humanisme byzantin.* Paris: Presses Universitaires de France, 1971.
- Livrea, Henricus: *Praefatio in Carmina Pamprepii Panopolitani = Pamprepius: Carmina.* Leipzig: in aedibus Teubneri, 1979, V–VIII.
- Lot, Ferdinand: *Les invasions germaniques.* Paris: Payot, 1945.
- Lot, Ferdinand: *La fin du monde antique et le début du moyen âge.* Paris: Éditions Albin Michel, 1968.
- Lung Ecatarina: *Religious Identity as seen by Sixth-Century Historians and Chroniclers = Sággy, Marianne – Schoolman, Edward (eds.): Pagans and Christian in the Late Roman Empire.* Budapest: CEU Mediavalia 18, 2017, 119–130.
- Lynch, John Patrick: *Aristotle's School. A Study of a Greek Educational Institution.* Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1972.
- Malalas Ioannes: *Chronographia Berolini. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae).* Novi Eboraci [New York]: De Gruyter, 2000.
- Maspero Jean: *Horapollon et la fin du paganisme égyptien = Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale (BIFAO) 1914/XI, 164–195.*
- Maspero, Jean: *Histoire des patriarches d'Alexandrie depuis la mort de l'empereur Anastase jusqu'à la réconciliation des églises Jacobites.* Paris: Champion, 1923.
- Meyendorff, John: *Birodalmi egység és keresztény szakadások.* Ford. Utry Gergely. Budapest: Bizantológiai Intézeti Alapítvány, 2001.
- Michel d'Annville, Caroline: *Rome and Imagery in Late Antiquity = Salzman, Michele Renee – Sággy, Marianne – Testa, Rita Lizzi (eds.): Pagans and Christians in Late Antique Rome.* Cambridge: Cambridge University Press, 2016, 343–357.
- Nestle, Wilhelm – Liebig, Wilhelm: *Geschichte der griechischen Literatur.* Berlin: De Gruyter, 1961.
- Obenga, Theophile: *L'Égypte, la Grèce et l'école d'Alexandrie.* Paris: L'Harmattan, 2005.

- Ostrogorsky, Georg: A bizánci állam története. Ford. Magyar István Lénárd – Németh Ferdinánd – Prohászka Péter. Budapest: Osiris Kiadó, 2001.
- The Oxyrhynchus Papyri 10. Ed. Grenfell, Bernard Pyne – Hunt, Arthur Surridge. London: Egypt Exploration Fund, 1914.
- Philostorgius: *Historia ecclesiastica*. Berlin: De Gruyter, 1972.
- Piganiol, André: *La chute de l'Empire Romain*. Verviers: Marabout, 1982.
- Pont Anne – Valerie: Le paysage religieux grec traditionnel dans les cités d'Asie Mineure Occidentale au IVe et au début du Ve siècle = *Revue des Études Grecques*, vol. 117, № 2, 2004, 546–577.
- Praechter, Karl: *Heraiskos aus Ägypten*. RE. Stuttgart: 1912. 8, 421–422.
- Priskos rhétór: Hunok és rómaiak. Priskos rhétór összes töredéke. Ford. Kató Péter – Lindner Gyula – Szilágyi Sándor. Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2017.
- RE = Pauly, August – Wissowa, Georg: *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, vols. 1–28. Stuttgart: 1897–1978.
- Runciman, Steven: A bizánci theokrácia. Ford. Bánki Vera. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- Salzman, Michele Renée: *Constantine and the Roman Senate: Conflict, Cooperation, and Concealed Resistance* = Salzman, Michele Renée – Sággy, Marianne – Testa, Rita Lizzi (eds.): *Pagans and Christian in Late Antique Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016, 11–45.
- Sággy Marianne: *Versek és vértanúk*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2003.
- Sággy Marianne: *Isten barátai*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2005.
- Sáry Pál: *Pogány birodalomból keresztény birodalom*. Budapest: Szent István Társulat, 2009.
- Schibli, S. Hermann: *Hierocles of Alexandria*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Schissel von Fleschenberg, Othmar: *Marinos 1. aus Neapolis*. RE. Stuttgart: 1930. 14, 1759–1767.
- Socrates: *Ecclesiastical History*. Oxford: Oxford University Press, 1893.
- Solmsen, Friedrich: *Philostratos 10*. RE. Stuttgart: 1941. 20/1, 136–174.
- Sólyom Márk: *A hunok története = Hunok és rómaiak. Priskos rhétór összes töredéke, Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2017, 69–103.*
- Stephanos Byzantinos: *Ethnica*. Berolini: De Gruyter, 2006.
- Strabon: *Geographika*. Cambridge–London: The Loeb Classical Library, 1959–1961.
- Suidae lexikon. Ed. Adler Ada. Stuttgart: in aedibus Teubneri, 1971.
- Symmachus Quintus Aurelius: *Discours – Rapports*. Paris: Les Belles Lettres, 2009.
- Tannery Paul: *L'article de Suidas sur Hypatia = Annales de la Faculté des Lettres de Bordeaux, II. année, tome 1880/2, 197–200.*
- Török László: *Pénz, gazdaság és adminisztráció a kereszténykori Nubiában = Török László: Meroé és Nubia a 2–7. században*. Budapest: ELTE Ókortörténeti Tanszéke, 1977, 157–187.
- Török László: *Egyiptom és utókora*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2013.
- Vasiliev Alexandr: *History of the Byzantine Empire: 324–1453*. Madison: The University of Wisconsin Press, 1952.
- Vanyó László: *Az ókeresztény egyház és irodalma*. Budapest: Szent István Társulat, 1980.
- Vellejo–Girvés, Margarita: *Empress Verina among the Pagans* = Sággy, Marianne – Schoolman, Edward (eds.): *Pagans and Christians in Late Roman Empire*. Budapest: CEU Mediaevalia 18, 2017, 42–58.

- Viau, J.: *Mythologie Egyptienne* = Guirand Felix (ed.): *Mythologie générale*. Paris: Librairie Larousse, 1935, 7–42.
- Wallis, Richard T: *Az újplatonizmus*. Ford. Buzási Gábor. Budapest: Osiris Kiadó, 2002.
- Watts, Edward: *Hypatia. The Life and Legend of an Ancient Philosopher*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Watts, Edward: *Riot in Alexandria*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 2010.
- Ziegler, Konrat: *Theon 15 von Alexandria*. RE. Stuttgart: 1934. 2/ 5, 2075– 2080.
- Ziegler, Konrat: *Pappos 2 von Alexandria*. RE. Stuttgart: 1949. 18/2, 1084–1106.
- Zósimos: *Historia nova*. Paris: Les Belles Lettres, 1979–1989.